

MIĘDZY UNIWERSALIZMEM A PRZESTRZENNYM UWARUNKOWANIEM MODELI TEORETYCZNYCH W BADANIU RELACJI MIĘDZYKULTUROWYCH. PRZYPADEK ZDERZENIA KULTUROWEGO*

BETWEEN UNIVERSALISM AND SPATIAL CONDITIONING OF THEORETICAL
MODELS IN THE STUDY OF INTERCULTURAL RELATIONS: THE CASE OF THE
CLASH OF CULTURES.

Artur Wysocki

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Abstract: The article offers a discussion of the explanatory potential of different theories applied in social sciences in order to provide descriptions and interpretations of intercultural relations. Drawing on the three-dimensional theory of location and author's own categorisation of the problem of culture clash, the author presents an approach which is an attempted compromise between the opposite theoretical perspectives: the universalist ones adopting a generalized outlook, and those that focus on a particular spatial and temporal setting and limit the results of research only to particular cases of cultural contact under consideration.

Keywords: localisation, intercultural relations, cultural identity, clash of cultures.

Mniejsza lub większa świadomość wagi wymiaru przestrzennego jako czynnika istotnie specyfikującego zjawiska społeczne wydaje się czymś stałym w naukach społecznych, nie zawsze jednak jasno artykułowanym i uwzględnianym w konkretnych badaniach. Jednym z pierwszych chlubnych wyjątków w tym względzie, stawianych *notabene* przez wielu za wzór wnikliwej analizy demokratycznego społeczeństwa, jest dwutomowe dzieło francuskiego Alexisa de Tocquevilla *O demokracji w Ameryce* (de Tocqueville, 1976). Rozpoczyna się ono, jak wiadomo, rozdziałem określającym właśnie konfigurację przestrzenną Ameryki Północnej na półkuli zachodniej. W XX wieku wraz z rosnącą specjalizacją dyscyplin naukowych lokalizacja jako zmienna wyjaśniająca zjawiska społeczne traciła jednak na znaczeniu. Obecnie, szukanie nowych obszarów badań czy rewizja rozwiązań tradycyjnych problemów często wymusza na badaczach społecznych podejście interdyscyplinarne. Przy okazji odżywa refleksja nad implikacjami wymiaru przestrzennego w wielu aspektach naukowej działalności. Powstaje pytanie o to, jaki jest jego wpływ na badane zjawiska, ale też na tworzone i wykorzystywane teorie i metody badawcze.

* Artykuł jest rozbudowaną i uzupełnioną wersją tekstu: *Clash of Cultures: Spatial Dimension in Studies of Intercultural Relations* (Wysocki, 2014).

Wpływ lokalizacji na badane zjawiska społeczne coraz bardziej zostaje doceniony współcześnie w analizach relacji międzykulturowych. Rozwój technologii komunikacyjnych, intensywny rozwój interdyscyplinarnych badań nad stosunkami kulturowymi i komunikacją międzykulturową w kontekście globalizacji oraz, co nie jest bez znaczenia, powszechna, pozanaukowa popularność koncepcji zderzenia cywilizacji Samuela P. Huntingtona, skutkuje między innymi wzrostem zainteresowania badaczy społecznych zjawiskiem zderzenia kultur.

Przegląd najciekawszych ujęć zderzenia kultur wykorzystanych w konkretnych badaniach wskazuje na to, że znalazło ono szczególne zastosowanie w analizach różnych aspektów kontaktu między zbiorowościami charakteryzującymi się daleko odmiennymi tożsamościami kulturowymi. Poszczególne propozycje teoretyczne służące do opisu i wyjaśniania problemu zderzenia kulturowego starają się przy tym „odkrywać” uniwersalne prawa rządzące relacjami między wielkimi grupami kulturowymi (jak w przypadku koncepcji Huntingtona). Drugą perspektywą jest dostosowywanie koncepcji do specyfiki kulturowej uczestników kontaktu kulturowego i zawężanie wyników badań jedynie do opisywanego przypadku, do określonych współrzędnych czasowo-przestrzennych. Oba podejścia dotyczą zatem problemu dotyczącego zasięgu eksplanacyjnego teorii stosowanych w naukach społecznych i wpisują się w spór między ich uniwersalizmem a przestrzennym (lokalizacyjnym) uwarunkowaniem.

Rozważania zawarte w artykule prezentują stanowisko, w ocenie autora, kompromisowe. Przedstawiona w nim ogólna koncepcja zderzenia kultur wychodzi poza ograniczenia uwarunkowane przestrzennie, wskazując na generalne ramy sytuacyjne, w których dochodzić może do zderzenia kulturowego, na podmioty, między którymi ono występuje, możliwe płaszczyzny, na których przebiega oraz rezultaty, które są jego konsekwencją. Jednocześnie koncepcja ta w oparciu o trójwymiarową teorię lokalizacji uwzględnia wagę położenia konkretnego przypadku zderzenia kultur: a) w przestrzeni, b) usytuowania w czasie oraz c) miejsca w kulturze, które to trzy wymiary każdorazowo w istotny sposób wpływają na zachodzące konkretne procesy społeczno-kulturowe, a także pojęcia czy koncepcje „cząstkowe” opisujące wyniki kontaktu kulturowego (Wysocki, 2013, s. 104-124). Zaproponowana koncepcja jest wynikiem autorskiej systematyki dotyczącej problematyki zderzenia kultur obecnej dotychczas w naukach społecznych (Wysocki, 2014).

Izraelski politolog Daniel J. Elazar zaproponował w swoich pracach, w wyraźny sposób pod koniec lat 90. XX wieku, trójwymiarową teorię lokalizacji (*three-dimensional theory of location*). Jej punktem wyjścia jest – skądinąd dość oczywista – konstatacja mówiąca, że jednostki i grupy społeczne znajdują się w określonej przestrzeni, określonym czasie oraz określonej kulturze i jedynie uwzględnienie tych trzech aspektów lokalizacji pozwala rozumieć realne wzory i przyczyny zachowań społecznych (Elazar, 1994, 1998).

Wymiar przestrzenny lokalizacji nie przedstawia, zdaniem Elazara, większych problemów. Jest on obecny w rozmaity sposób w refleksji badaczy społecznych. Terytorium stanowi jeden z podstawowych elementów określających jednostkową i zbiorową tożsamość, organizuje relacje społeczne, daje poczucie bezpieczeństwa, swojskości, „zakorzenienia”. Staje się ono przedmiotem indywidualnego i zbiorowego wysiłku w jego kontrolowaniu, przekształcaniu, dostosowywaniu do własnych celów. Potrzeba „posiadania” terytorium jest jednym z elementów łączącym nas ze światem zwierząt. W tym znaczeniu można mówić o terytorialnym instynkcie dość powszechnym wśród istot żywych. Jak zaznacza Elazar, polityczne znaczenie terytorium jest wzmacniane przez powszechną skłonność wśród ludzi o podobnych cechach społecznych do odróżniania się od innych (kategorie: *Swój* – *Obcy*, względnie *Inny*). Należy oczywiście pamiętać, że jednostki zajmują wiele terytoriów – od przestrzeni osobistej, przez gospodarstwo

domowe, sąsiedztwo, wiejską lub miejską wspólnotę lokalną, aż po określony region, państwo, kontynent, planetę. Wszystkie te miejsca w większym lub mniejszym stopniu mają znaczenie dla jednostek i grup społecznych w określaniu, kim się jest, a zatem tożsamości osobistej i społecznej. Izraelski politolog zauważa ponadto, że istnieją dwa podstawowe sposoby, w jaki ludzie podchodzą do studiowania organizacji przestrzeni. Po pierwsze, przez analizę rdzeni (**centrum**) i **peryferii**, po drugie zaś – badając **granice** i to, co się w nich kryje (np. Szajkowski, 2014, s. 31-45). Co ciekawe, te dwa sposoby określają równocześnie dwie „kultury” patrzenia na świat (nie tylko przez pryzmat przestrzeni) – jedni obserwują, interpretują i oceniają rzeczywistość poprzez relację centrum i peryferii, inni z kolei – poprzez granice i ich zawartość (Elazar, 1998).

O ile pierwszy wymiar, jak wspomniano, jest dość oczywisty, w sposób naturalny kojarzy się z problemem lokalizacji, to nieco rzadziej dotyczy to dwóch pozostałych – czasu i kultury. W koncepcji Elazara są one integralną częścią lokalizacji, podobnie jak przestrzeń, i jak ona posiadają określoną strukturę, którą można poddać metodycznemu „skartografowaniu”. **Czas** jako zmienna wpływająca na opis i wyjaśnianie zjawisk społecznych zwłaszcza współcześnie zyskał na znaczeniu. Bardzo duża dynamika zmian społecznych jest żywym doświadczeniem ludzi żyjących w społeczeństwach nowoczesnych czy ponowoczesnych. Obecnie coraz łatwiej dostrzegalne jest również **ulokowanie kulturowe** ludzi. Niemniej, jak zaznacza Elazar, uznanie odmienności kulturowej określonej przestrzeni nastęrcza dwojakich problemów: rozpoznania, jakie konkretnie różnice kulturowe charakteryzują daną przestrzeń, a jeśli się to uda, wskazania, w jaki sposób wpływają one na zjawiska społeczne (Elazar, 1998). Pomocne w rozwiązywaniu obu problemów jest oczywiście systematyczne i metodyczne badanie różnic kulturowych i relacji międzykulturowych z użyciem wyspecjalizowanych teorii i metod naukowych. Jedną z nich jest koncepcja zderzenia kultur. W jej prezentacji starano się zaakcentować wątki, które podkreślają znaczenie czynników lokalizacyjnych dla przebiegu i konsekwencji relacji międzykulturowych.

Zderzenie kultur jest pojęciem znanym w nauce od lat 20. XX wieku. Prawdopodobnie pierwszy użył go G.H. Pitt-Rivers w tytule pracy z 1927 roku omawiającej zagadnienia konfrontacji ras ludzkich, które wyznaczają psychofizyczne podłoże zróżnicowania między kulturami. Szczególny akcent we wspomnianej pracy położono na problematykę załamywania się, rozkładu i w konsekwencji pełnej dezintegracji kultur pierwotnych w wyniku kontaktu z kulturami państw kolonialnych (Pitt-Rivers, 1927). W późniejszych publikacjach omawiane pojęcie zaczęto rozumieć szerzej, włączając w jego obszar znaczeniowy wątki ekologiczne, ekonomiczne, polityczne czy społeczne, by w końcu zacząć kojarzyć go głównie z konfrontacją cywilizacyjną (Można tu wskazać na następujące przykładowe publikacje: Frazier, 1957; Beattie, 1964; Lantenari, 1960; Eibl-Eibesfeldt, 1972).

Zderzenie kultur można rozumieć jako szczególną odmianę kontaktu kulturowego, podczas którego dochodzi do konfrontacji jednostek i zbiorowości, odznaczających się istotnie odmiennymi cechami kulturowymi składającymi się na ich specyficzne tożsamości kulturowe. Kontakt kulturowy, sygnowany pojęciem zderzenia kultur, wyróżnia się od innych typów kontaktu kulturowego tym, że jest względnie gwałtowny i nieoczekiwany. Ma charakter bardziej konfrontacyjny niż tolerancyjny (choć oba aspekty są w nim obecne) oraz dotyczy raczej większych całości społecznych (wielkich grup, zbiorowości czy kategorii społecznych, a przy pewnych założeniach nawet całych systemów społeczno-kulturowych) niż indywidualnych przypadków wynikających ze znalezienia się jednostki lub małej grupy (np. rodzina) w obcym otoczeniu kulturowym (np. skutek migracji zarobkowej lub studiów za granicą). Zderzenie kultur posiada przy tym – jak każdy kontakt kulturowy – zarówno charakter makrospołeczny, jak i mikrospo-

leczny, tj. dotyczy wielkich całości społecznych, w praktyce zaś jest zbiorem zachowań społecznych na poziomie mikro.

Zderzenie kultur to proces, który zawiera fazę kontaktu i fazę reakcji na niego – zmianę, jaką wywołuje. Proces, o którym mowa, może przebiegać różnie w różnych sferach życia społecznego. Ogólnie należy stwierdzić, że zderzenie kultur zawiera się w sytuacjach pomiędzy spotkaniem, zrozumieniem, porozumieniem i tolerancją a konfliktem, niezrozumieniem, brakiem porozumienia i uprzedzeniami. Odkrywanie, w jakich sytuacjach dochodzi do spotkania, a w jakich do konfliktu, jest odkrywaniem struktury różnic między kulturami – ciągłości (podobieństw) między kulturami w jednych obszarach i nieciągłości (odmienności) w innych (jest charakterystyką kultury własnej i obcej w obliczu określonego kontaktu kulturowego). W praktyce badawczej stwarza to konieczność odpowiedzi na pytania: jakie zachowania bądź tematy rozmów podejmują w interakcjach ludzie pochodzący z odmiennych kultur, jakich unikają i które z nich, jeśli zostaną już wywołane, rodzą zakłopotanie, niezrozumienie czy wrogość. W konkretnych przypadkach kontaktu kulturowego umożliwia to dokonywanie charakterystyk poszczególnych kultur polegające na sporządzaniu katalogu cech kulturowych (wyróżników kulturowych) traktowanych przez uczestników zderzenia w kategoriach swojskości i obcości, względnie inności. Badanie zderzenia kultur może więc służyć określaniu bliskości i dystansów między konkretnymi kulturami¹.

Zderzenie kultur posiada zarówno aspekt konfliktogenny, jak i tolerancyjny. Czynniki, które stają się na ogół bezpośrednimi przyczynami konfrontacji między grupami kulturowymi, są nierówności w dostępie do dóbr zbiorowych o charakterze ekonomicznym (np. zasoby naturalne, nierówności w wynagradzaniu pracy i dostępu do stanowisk, grupowa dominacja gospodarcza) bądź politycznym (np. możliwość wpływania na decyzje polityczne na danym obszarze, prawa i swobody obywatelskie, prawa do używania własnego języka, wierzeń i symboli religijnych), a nie sama odmienność tożsamości kulturowych². Tożsamości kulturowe odgrywają w tym przypadku rolę mobilizującą i legitymizującą konflikt, a także często go intensyfikują.

Konfliktogenna rola zderzenia kultur tkwi ponadto w tym, że kultury są wyznaczone przestrzennie. Nie oznacza to oczywiście tego, że zderzenie kultur należy redukować do konfliktów o charakterze społeczno-ekonomicznym, a wskazuje jedynie na konieczność uwzględnienia możliwie szerokiego spektrum czynników wpływających na ewentualne pojawienie się sytuacji konfliktowej w wyniku zderzenia kultur. Zderzenie kultur nie musi przy tym skutkować „unicestwieniem” jednej ze stron konfliktu, lecz może prowadzić do wzajemnego umocnienia konfrontowanych tożsamości kulturowych. Na tym właśnie polega istota tolerancyjnego znaczenia zderzenia kultur.

Zderzenie kultur, poprzez podkreślenie jego tolerancyjnego aspektu, ujawnia związek z dialogiem kultur. **Moc dialogotwórcza zderzenia kultur** wynika głównie z tego, że przynosi

¹ Przyjęte rozumienie omawianego pojęcia nawiązuje między innymi do tradycji polskich badań socjologicznych i antropologicznych, w których zderzenie kultur stanowiło podstawową optykę analiz. Do tej tradycji należą: prekursorskie badania Kazimierza Dobrowolskiego (1952; por. Dobrowolski, 1964, s. 17-34.), dotyczące konsekwencji kontaktów kultury ludowej i miejskiej oraz rolnej i pasterskiej, badania Józefa Burszty i Zbigniewa Jasiewicza (1962) z lat 60. XX wieku, dotyczące problematyki adaptacji kulturowej na tzw. ziemiach odzyskanych, badania Ewy Nowickiej (1972) nad ruchami społecznymi w społeczeństwach pierwotnych, będących wynikiem europejskiego podboju i kolonizacji, systematyzację pojęcia dokonaną przez Krzysztofa Kwaśniewskiego (1982), a także niedawne analizy Kazimierza Krzysztofka (1995-96), dotyczące problemów adaptacji transformującego się społeczeństwa polskiego do demokracji i gospodarki rynkowej w latach 90. XX wieku oraz badania Andrzeja Tarczyńskiego (2001) nad hiszpańską konkwestą.

² Ilustracją tego typu nierówności społecznych są: sytuacja podboju wojennego o podłożu ekonomicznym i ideologicznym, problem dyskryminacji rasowej czy problematyka etnoklas.

konieczność dokonania definicji oraz oceny kultury własnej i kultury obcej, wymusza uświadomienie sobie różnic między nimi i dzięki temu pozwala na lepsze zrozumienie własnej i obcej tożsamości kulturowej. Dzięki zderzeniu kultur zdobywamy wiedzę o odmiennościach i dystansach kulturowych oraz barierach tkwiących w procesach komunikacji między poszczególnymi grupami kulturowymi, co wydaje się elementem niezbędnym dla produktywnego dialogu między nimi.

Dialog kultur funkcjonuje więc w dialektycznym związku ze zderzeniem kultur. Nie jest możliwe podjęcie dialogu bez zaburzenia stałego dotąd otoczenia społeczno-kulturowego jednostki czy danej zbiorowości, bez doświadczenia różnicy między własną tożsamością kulturową a odmienną kulturą spotkaną w drugim człowieku bądź w niezrozumiałych, obcych strukturach społecznych. Zderzenie kultur może prowadzić do konfliktu, ale też do większej świadomości konfrontowanych tożsamości kulturowych, a tym samym do wzrostu ich znaczenia w życiu wspólnoty, stając się szansą na rzeczywisty dialog oparty na poszanowaniu i tolerancji *Innego* (Por. Wysocki, 2010, s. 110-125).

Próby porządkowania problematyki zderzenia kultur obecnej na gruncie nauk społecznych można dokonać, biorąc pod uwagę cztery kryteria: ramy sytuacyjne, w których najczęściej dochodzi do zderzenia kulturowego, podmioty, między którymi ono występuje, możliwe płaszczyzny, na których przebiega oraz rezultaty, które są jego konsekwencją. W dużym stopniu omówienie poszczególnych kryteriów nawiązuje wprost do wyników badań i ustaleń teoretycznie poczynionych w ramach teorii kontaktu kulturowego i akulturacji.

Do zderzenia kultur, rozumianego jako pewna postać kontaktu kulturowego, może dochodzić w dwu zasadniczych sytuacjach – w wyniku migracji i na pograniczu kulturowym. W pierwszym przypadku, **migracja** – niezależnie czy decydują o niej przyczyny społeczne, ekonomiczne, polityczne, kulturowe lub osobowościowe, czy też ma charakter stały (osiedleńczy), czasowy (powrotny) lub turystyczny – w wymiarze grupowym skutkuje przepływem osób, przedmiotów, technologii, wartości i idei, zaś w jednostkowym – koniecznością choćby minimalnego dostosowania się do wymogów stawianych przez mniej lub bardziej obcą przestrzeń społeczno-kulturową. W wyniku migracji dochodzi do kontaktu kulturowego oraz pojawienia się procesów dyfuzji, adaptacji i asymilacji. Przyczyniać się ona może do zmiany społeczno-kulturowej zarówno w środowisku, które migranci porzucają, jak i w tym, które „zasilają”. Przepływ ludności powodujący przekraczanie granic kulturowych stwarza więc niezbędne warunki do tego, aby mogła zaistnieć sytuacja określana mianem zderzenia kulturowego. Od rodzaju migracji natomiast zależy jego charakter i przebieg. Hieronim Kubiak i Krystyna Slany do najczęściej spotykanych kryteriów systematyzujących typy migracji zaliczyli: zakres wolności decyzji migracyjnej (migracja dobrowolna lub przymusowa), sposób zorganizowania migracji (spontaniczna lub planowa), przyczyny migracji (ekonomiczne lub polityczne, innowacyjne lub konserwatywne), status prawny migracji (legalna lub nielegalna), wielkość i natężenie migracji (indywidualna lub zbiorowa, rodzinna lub masowa), czas trwania migracji (czasowa lub trwała, jednokrotna lub wielokrotna), zasięg geograficzny (krajowe lub międzynarodowe, kontynentalne lub transkontynentalne) oraz społeczny charakter migracji (wiejska lub miejska, rolnicza lub robotnicza) (Kubiak, Slany, 1999, s. 247; por. także: Kawczyńska-Butrym, 2009).

Szczególną postacią migracji zbiorowej (w jej szerokim rozumieniu), w której może dochodzić do zderzenia kultur, jest ekspansja i podbój wojenny. Jan Kieniewicz ekspansję definiuje w następujący sposób: „to ludzie i materialne wytwory ich kultury, informacja, energia i materia jednego systemu społecznego, które wychodzą na zewnątrz w formie uporządkowanej i kierują się do innego systemu społecznego”. Ekspansja posiada czteroczęlonową strukturę: docie-

ranie – kontakt – realizacja – utrwalanie (Kieniewicz, 1986, s. 38-46). W relacjach między zbiorowościami uwikłanymi w tego typu konflikt dochodzi rzecz jasna do dysproporcji na płaszczyźnie politycznej i społecznej. Na płaszczyźnie kulturowej członkowie zbiorowości zdominowanej są przekonani albo „o wyższości kultury grupy dominującej politycznie, albo [następuje] apologetyka własnej, zagrożonej tradycji i nieprzejednana wrogość wobec nosicieli kultury obcej” (Nowicka, 1998, s. 18). Również Janusz Goćkowski zwraca uwagę na to, że wojna wywiera szczególnie wpływ na funkcjonowanie grup kulturowych, a mianowicie jest czynnikiem silnie zwielokrotniającym uświadomienie narodowej tożsamości (Goćkowski, 1999, s. 256-262).

Pogranicze kulturowe, obok migracji, jest drugą z możliwych sytuacji, w której wystąpić może zderzenie kultur. Kazimierz Krzysztofek i Andrzej Sadowski mówią wprost o pograniczu jako „laboratorium do badań nad zderzeniami tożsamości (szczególnie terytorialnych, narodowych i religijnych)” (Krzysztofek, Sadowski, 2006). Pogranicze w socjologii kojarzone jest zazwyczaj z trzema różnymi jego określeniami. Po pierwsze, pogranicze w znaczeniu przestrzennym rozumiane jest jako terytorium znajdujące się przy granicy lub daleko od centrum. Po drugie, pogranicze w znaczeniu społeczno-kulturowym odsyła do problematyki kontaktu społeczno-kulturowego występującego między dwoma narodami albo większą ich liczbą lub też grupami etnicznymi usytuowanymi w określonej przestrzeni. Po trzecie wreszcie, pogranicze w znaczeniu osobowościowo-kulturowym traktowane jest jako miejsce kształtowania się nowego człowieka i jego kultury (Sadowski, 1995, s. 13). Ostatnie z wymienionych znaczeń pogranicza odwołuje do problemu tworzenia się tzw. trzeciej kultury. Zderzenie kultur związane jest przede wszystkim ze znaczeniem drugim.

Wspólne zamieszkiwanie tego samego terytorium przez różne grupy etniczne lub narodowe może charakteryzować się różnym natężeniem wielostronnego przenikania i wymiany treści kulturowych. Tam, gdzie wzajemne wpływy są możliwe i postępują one sukcesywnie, mówi się o pograniczu typu przejściowego. Pogranicze stykowe natomiast wiąże się z występowaniem względnie trwałych barier i różnic między grupami kulturowymi (Chlebowczyk, 1975). W takim przypadku pogranicze nader często staje się areną wielorakich sytuacji konfliktowych.

Pogranicze analizowane jest niekiedy w kategoriach relacji centrum-peryferie. Tak dzieje się między innymi w przypadku typologii pogranicza etnicznego autorstwa Grzegorza Babińskiego, opartej na kulturowej koncepcji centrum i peryferii Edwarda Shilisa (Babiński, 1997, s. 55-56). Zakłada ona istnienie czterech możliwych typów relacji między pograniczem a centrum w wymiarze systemu wartości odzwierciedlanych przez narzucane przez centrum instytucje: pogranicze znajdujące się pod wpływem jednego centrum, pogranicze znajdujące się pod wpływem wielu centrów konkurencyjnych, pogranicze znajdujące się pod wpływem wielu centrów komplementarnych oraz pogranicze, na którym brak wyraźnego wpływu centrum. Koncepcja ta odnosić się może do analizy tych procesów narodotwórczych, w których występuje przepływ ideologii i zasobów z centrów politycznych i kulturowych (społeczeństwa złożone pod tym względem mogą charakteryzować się policentrycznością) w stronę peryferii lub, innymi słowy, z metropolii do kolonii.

Zderzenie kultur przebiega między **podmiotami** posiadającymi **tożsamość kulturową**. „Zderzenie kultur jest konfrontacją różnych tożsamości kulturowych” – tak brzmi najkrótsza definicja omawianego zjawiska, jaką można znaleźć w literaturze przedmiotu (Kwaśniewski, 1987, s. 224)³. Mówiąc ogólnie, odpowiedź na pytanie o to, kto może być podmiotem zderzenia

³ Kwaśniewski pisze w innym miejscu: „Bezprzedmiotowe byłoby rozważanie zderzenia kultur w warunkach, w których istnieje wątpliwość co do tego, czy jedna ze stron zderzenia posiada w ogóle tożsamość kulturową” (1982, s. 96).

kultur sprowadza się w praktyce do rozstrzygnięcia, kto posiada lub może posiadać tożsamość kulturową. Wiadomo, że można odnosić ją zarówno do jednostek, jak i zbiorowości. Rozumienie tożsamości kulturowej w kategoriach tożsamości zbiorowej niesie jednak ze sobą cały szereg problemów i zastrzeżeń. Podstawową kwestią sporną jest zagadnienie generalizacji pojęcia tożsamości z poziomu doświadczeń jednostki na poziom właściwości zbiorowości społecznych. Pojawiają się przy tym dwa niebezpieczeństwa: antropomorfizowania kategorii tożsamości zbiorowej oraz założenia istnienia zjawiska w rodzaju „świadomości zbiorowej” (Boksański, 2005, s. 58-59). Ponadto, w toczącą się polemikę nad istnieniem tożsamości zbiorowych włączony jest fundamentalny filozoficzny spór między nominalizmem a realizmem, na gruncie nauk społecznych przyjmujący postać sporu między indywidualizmem a holizmem. Efektem tych sporów jest odrzucenie pojęcia tożsamości zbiorowej (lub w najlepszym wypadku traktowanie jej w kategoriach metafory) albo przyjęcie różnych sposobów jego rozumienia.

Powyższe dylematy żywo dyskutowane na poziomie teorii, w praktyce badawczej nie zawsze mają swoje odzwierciedlenie. Operacjonalizacja pojęcia tożsamości kulturowej nie nastrocza badaczom większych problemów. Przykładowo w *Raporcie o stanie i różnicowaniach kultury miejskiej w Polsce*, przygotowanym na Kongres Kultury Polskiej w 2009 roku, Wojciech J. Burszta pisał tak: „W naszym badaniu przyjęliśmy najbardziej ogólne, a jednocześnie dające się operacjonalizować rozumienie tożsamości kulturowej. Chodzi zatem o takie ujęcie, które odnosi ją z jednej strony do identyfikacji grupowo-terytorialnych (Skąd jestem? Z jaką grupą się utożsamiam? Kto jest <<swój>>, a kto <<obcy>>?), a z drugiej do sfery identyfikacji <<wyobrażonych>>, kształtowanych przez doświadczenia medialne oraz uczestnictwo w kulturze niedającej się określać w terminach tych pierwszych (ten drugi aspekt współczesnej tożsamości, coraz istotniejszy także w Polsce, Arjun Appadurai nazwał <<współczesną ekumeną wyobraźni>>[...]) – z jakimi treściami kultury się utożsamiam, a które są dla mnie obce?” (Burszta, b.d.).

Jakie czynniki wpływają na wykształcenie się tożsamości kulturowych? Chodzi o istotne, a nie banalne cechy kulturowe, które wywołują u jednostek poczucie wspólnoty i odrębności w stosunku do innych wspólnot. Takimi czynnikami mogą być rasa, religia, język, narodowość, etniczność i inne. „Istotność” poszczególnych cech jest zmienna społecznie i historycznie. Różnice w definiowaniu tego, co ważne dla poczucia odrębności grupowej, ujawniają się między społeczeństwami, a także dotyczyć mogą tego samego społeczeństwa.

Wśród grup kulturowych szczególną rolę pełnią grupa etniczna i naród, przy czym problematyka „narodowej” płaszczyzny zderzenia kultur, zarówno ze względów poznawczych, jak i konsekwencji społecznych, wydaje się najbardziej doniosła współcześnie. Warto jednak nadmienić, że przy rosnących zależnościach gospodarczych i politycznych oraz upowszechnianiu się środków globalnej komunikacji coraz większe znaczenie zyskują konfrontacje międzycywilizacyjne, jeśli rozumieć cywilizację w kategoriach „superkultury”, największej całości kulturowej dostępnej doświadczeniu ludzi (poza poczuciem więzi z całym gatunkiem ludzkim) i wpływającej na treści ich tożsamości kulturowych. Swoją specyfikę w ramach wspólnot narodowych (bądź na jej pograniczach) posiadają również przebiegi i rezultaty zderzeń kultur regionalnych.

Płaszczyzny, na których dochodzić może do zderzenia kultur, to jedna z kluczowych kwestii dla podjętych tu rozważań. Zależą one bowiem w dużym stopniu od przyjętej koncepcji kultury, a w dalszej kolejności – od przyjętej kategoryzacji zjawisk kulturowych. Przyjmując szerokie rozumienie kultury, w analizach uwzględniane mogą być wszystkie dziedziny kultury, a ściślej wszystkie dziedziny ludzkiej aktywności, jeśli tylko ma ona charakter społeczny i nie jest ściśle związana z naturą, ma względnie szeroki społeczny zasięg i jej efekty są społecznie dzie-

dziczone, a więc jeśli aktywność ta spełnia podstawowe wymogi socjologicznego rozumienia kultury. Polityka, prawo, gospodarka, handel, religia, sztuka, nauka, technika, rolnictwo, rodzina – to przykładowe dziedziny, które wyodrębnia się w praktyce badawczej i nierzadko używa jako przymiotników w sformułowaniach łącznie z kategorią *kultura* (kultura polityczna, kultura gospodarcza, kultura artystyczna itd.). Wszystko to, co uzasadnione jest problematyką badań a odnosi się do zróżnicowania kulturowego danej zbiorowości, stać się może w tym ujęciu przedmiotem analizy. Przy węższym rozumieniu kultury zwraca się uwagę przede wszystkim na procesy symbolicznego komunikowania się ludzi, a więc wszystko to (również zachowania i ich wytwory materialne), co zawiera się w „intersubiektywnie rozumianych znaczeniach posiadających społeczną wartość i akceptację” (Golka, 2007, s. 37).

Efekty zderzenia kultur należą do lepiej poznanych i opisanych w nauce. Wynika to między innymi z faktu, że zderzenie kultur wiąże się ściśle z problematyką zmiany kulturowej, będącej jedną z centralnych kwestii w naukach o kulturze. Charakter relacji między przedstawicielami zderzających się kultur jest zwykle gwałtowny i przybiera postać konfrontacji. Rezultaty tej konfrontacji mogą być niezwykle zróżnicowane i trudne do określenia z góry, o czym świadczy bogactwo narosłej terminologii dotyczącej zmian kulturowych. Na przebieg i efekty zderzenia kultur może wpływać wiele czynników, takich jak: tempo zmian, intensywność kontaktu, siła i skala nacisku symbolicznego (Krzysztofek, 1995, s. 115), zasięg społecznego oddziaływania, to, na ile kontakt jest kontrolowany, nadzorowany, a na ile spontaniczny, niewolijonalny, zdolności adaptacyjne i absorpcyjne, a więc plastyczność systemów społeczno-kulturowych (Tarczyński, 1999, s. 158) oraz wiele innych.

Dokonując dużego uproszczenia, rezultaty zderzenia kultur można podzielić na świadomościowe (jednostkowe) i pozaświadomościowe (obiektywne, zewnętrzne względem jednostek, makrospołeczne). Wśród rezultatów pierwszego rodzaju najczęściej wskazuje się na fakt pojawiania się u jego uczestników konieczności oceny kultury własnej i obcej i w konsekwencji wzrost **samoświadomościowych elementów tożsamości kulturowej**.

Rezultatem zderzenia na gruncie świadomości narodowych tożsamości kulturowych mogą być również „mało zakłócone” obrazy innych i obraz własnej grupy etnicznej bądź narodu. W przypadku „większych zakłóceń obrazu innych” powstają ujemne lub pozytywne stereotypy etniczne i narodowe.

Innym sposobem ujęcia konsekwencji zderzenia kultur, wychodzącym poza aspekty świadomościowe, może być podział na między- i wewnątrz-kulturowe rezultaty konfrontacji odmiennych kultur. W ramach pierwszych problematyka koncentruje się wokół takich zjawisk, jak: marginalność, pogranicze, akulturacja, amalgamacja, integracja kulturowa, schizmogeneza i bariera kulturowa, natomiast dla drugich – tolerancja, asymilacja wartości, współzawodnictwo (konkurencja), substytucja kulturowa, stosunki kpiarskie i subkultury. Reakcja na pojawienie się kultury zasadniczo odmiennej od własnej może wywołać ruch społeczny – natywizm, witalizm, autonegatywizm czy kontrakulturacja (Nowicka, 1972, s. 18-22). Obok wymienionych wyżej zjawisk badacze zwracają uwagę na to, że zderzenie kultur może skutkować konfliktem politycznym (ze względu na rywalizację cywilizacyjną), konfliktem kulturowym (ze względu na szowinistyczne ideologie wytworzone na gruncie tożsamości kulturowych) czy procesem dyfuzji (co jest wynikiem zderzenia, który nie prowadzi do konfliktu i który modyfikuje daną tożsamość kulturową, ale jej nie znosi) (Kwaśniewski, 1987, s. 380; Paleczny, 2005).

Badania nad zderzeniami kultur mogą mieć istotne teoretyczne i praktyczne znaczenie. Pozwalają one przede wszystkim poznać ogólne prawidłowości dotyczące wzajemnych relacji między kulturami, zwłaszcza w sytuacjach gwałtownego, konfrontacyjnego kontaktu. Zdaniem

Kazimierza Dobrowolskiego, badania te wnoszą do teorii kultury ustalenia dotyczące wspólnych i swoistych właściwości określonych kultur oraz warunków, w jakich kształtowały się te zbieżności i różnice. Pozwalają odkryć czynniki wpływające na pojawienie się zjawisk antagonizmu, współdziałania czy integracji, które występują w wyniku styczności między grupami etnicznymi, będącymi twórcami lub nosicielami odmiennych układów wartości; pozwalają wnikać w mechanizm dyfuzji poszczególnych wytworów (lub ich zespołów), wskazując na czynniki hamujące i ułatwiające przejmowanie wytworów oraz na czynniki wywołujące proces ich selekcji, kolejności zapożyczania i przeobrażania; ujawniają mechanizm rytmu zapożyczeń kulturowych i uwypuklają czynniki wyznaczające szybkość, intensywność i rozległość przenoszenia wartości; ukazują w bardziej wyrazisty sposób istotne funkcje zarówno pojedynczych wytworów, jak i całych ich zespołów oraz społeczne funkcje zapożyczenia danego wytworu. W wymiarze praktycznym, poznając konkretne zachowania spontanicznie pojawiające się w wyniku zderzenia dwu różnych układów wartości, mogą „stwarzać naukową podbudowę dla konstruowania racjonalnych planów kulturalnych, dla hamowania lub przyspieszania pewnych zjawisk dla tworzenia nowych rzeczywistości” (Kwaśniewski, 1987, s. 102-109).

Koncepcja zderzenia kultur może być stosowana nie tylko do przypadków historycznych, analizowanych w ramach np. socjologii historycznej, ale również do współczesnych badań nad procesami modernizacji czy globalizacji. W pierwszym przypadku można mówić o istnieniu znaczącego dorobku tego typu analiz (C. Collier, J.L. Collier, 1998; Blanning, 1998; Fisher, 1987). Wśród przykładów, które badano lub można badać, stosując optykę zderzenia kultur, wskazuje się na: zamorskie przedsięwzięcia Portugalczyków u progu nowoczesności, konkwistę hiszpańską w Nowym Świecie, pozyskanie przez Rosjan Syberii i Dalekiego Wschodu, budowę przez Holendrów potęgi morsko-handlowej, otwarcie Japonii wymuszone przez Zachód po przewrocie Meiji, rywalizację o wnętrze Afryki w ostatniej ćwierci XIX wieku (Tarczyński, 1999, s. 159). W drugim przypadku, o aktualności i zasadności badania problematyki zderzeń kulturowych świadczy między innymi niedawna wypowiedź Ralfa Dahrendorfa: „nowoczesna migracja jest dla krajów docelowych ogromnym problemem. W Europie jest to dziś zapewne najpoważniejszy problem społeczny, bo nikt nie ma pewności, jak radzić sobie z będącym jej następstwem zderzeniem kultur” (Dahrendorf, 2004).

Z powyżej zamieszczonego omówienia istoty, przejawów i konsekwencji zderzenia kulturowego wynika, że czynniki lokalizacyjne są w nim stale obecne – wymiary przestrzenne i czasowe są często ze sobą ściśle związane, zaś wymiar kulturowy jest w tym przypadku głównym przedmiotem badań. Zderzenie kultur w wymiarze makrospołecznym przebiega zwykle między przestrzennie ułożonymi grupami kulturowymi w dwóch możliwych, wyżej opisanych przypadkach – migracji (przekraczanie granic terytorialnych) i pogranicza (terytorium o szczególnej charakterystyce społecznej). Przestrzenne rozmieszczenie grup kulturowych przynajmniej jeszcze do niedawna było wynikiem odgórnych, słabo kontrolowanych przez jednostki, procesów społeczno-historycznych. Determinowały one pewną skończoną pulę kontaktów między konkretnymi grupami, określały historyczne, względnie trwałe sąsiedztwa między nimi. Wraz z rozwojem nowoczesnych środków komunikacji społecznej kontakty międzykulturowe stają się coraz częstsze, bardziej dobrowolne, płynne i otwarte oraz w coraz większym stopniu przyjmują charakter mezo- i mikrospołeczny.

Poza oczywistym faktem różnic kulturowych w podejściu do rozumienia czasu, jest on czynnikiem wpływającym na przebieg samego kontaktu kulturowego. Istotne jest w tym względzie to, czy trwa on długo, czy krótko, czy zachodzi podczas konfliktu zbrojnego bądź politycznego, czy w czasie pokoju i dobrych relacji na arenie politycznej. Ponadto, przeszłość, tradycja

grup kulturowych, wzajemne stereotypy, pamięć o wcześniejszych kontaktach, relacjach i konfliktach z innymi grupami kulturowymi – wszystko to (silniej dawniej – słabiej obecnie) generują zasoby kulturowe, z których jednostki i grupy czerpią, definiując swoją aktualną sytuację w kontakcie z przedstawicielami odmiennych kultur.

Przedstawiona koncepcja zderzenia kultur, zwłaszcza jej systematyka i implikacje metodologiczne, wydaje się zatem być dostatecznie „elastyczna”, by łączyć dwie wspomniane we wstępie artykułu skrajności – uniwersalizm i partykularyzm eksplanacyjny teorii naukowych. Z jednej strony, wskazuje na wspólne wszystkim kontaktom kulturowym czynniki: kto może być podmiotem zderzenia kulturowego, w jakich sytuacjach do niego dochodzi i na jakich płaszczyznach zjawisk społecznych. Każde przy tym uwzględniać wymiar historyczny (czasowy) i przestrzenny zderzenia. Z drugiej strony natomiast, specyfika tych kontekstów wpływa na konkretne, wyjątkowe rezultaty zderzenia – na oddające istotę badanych zjawisk subteorie, koncepcje, pojęcia, które nie muszą mieć zastosowania w analizach innych przypadków zderzeń kulturowych.

Nowe problemy w badaniu zderzenia kultur uwzględniające wyżej określone problemy lokalizacji stwarzają dwie szczególnie przestrzenie: współczesne metropolie i cyberprzestrzeń. Pierwsza z nich rodzi niezwykle złożone zjawiska różnokulturowości, wielokulturowości czy transkulturowości. Publiczna przestrzeń wielkomiejska stała się miejscem manifestowania i zderzania zindywidualizowanych stylów życia, ale też grupowych odmienności rasowych, narodowych, etnicznych, religijnych i językowych. Dążenie ludzi do otaczania się w przestrzeni miejskiej osobami o podobnych cechach kulturowych prowadzić może do formowania się specyficznych zjawisk społecznych o charakterze przestrzennym – swoistych wysp, enklaw czy gett kulturowych.

W przypadku cyberprzestrzeni można wręcz mówić o nowym wymiarze lokalizacji. Jak się to zwykle podkreśla, cyberprzestrzeń nie posiada granic ani końca, jest „przestrzenią bez miejsca”. Jak każda przestrzeń społeczna powstaje w procesie zbiorowym dzięki aktywności jednostek i grup społecznych zaspakajających określone potrzeby i aspiracje. W klasycznej dla literatury *science-fiction* i jej gatunku cyberpunk powieści *Neuromancer* (1984) William Gibson, twórca pojęcia „cyberprzestrzeń”, określił ją jako arenę walk między wielkimi koncernami o nowe granice kulturowe i ekonomiczne. Jak zauważa Elazar i inni badacze, zrozumienie cyberprzestrzeni sprawia trudności nie tylko z powodu naruszenia przez nią zasad pozacybernetycznej, tradycyjnej organizacji przestrzeni (np. zawieszenie tradycyjnych praw terytorialności), ale ma także dodatkową komplikację generowania zarówno rzeczywistości konwencjonalnej, jak i rzeczywistości wirtualnej (Elazar, 1998). Analiza obu wspomnianych wyżej przestrzeni stanowi niewątpliwie wyzwanie dla nauk społecznych i otwiera przed analizą lokalizacyjnych aspektów zderzenia kultur nowe perspektywy, które należałoby podjąć w wyspecjalizowanych badaniach.

BIBLIOGRAFIA

- Babiński, G. (1997). *Pogranicze polsko-ukraińskie. Etniczność – zróżnicowanie religijne – tożsamość*. Kraków: Nomos.
- Beattie, J. (1964). *Other Cultures. Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology*. New York: The Free Press of Glencoe (Macmillan).
- Blanning, T.C.W. (1998). *The French Revolution: class war or culture clash?* New York: St. Martin's Press.

- Boksański, Z. (2005). *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Burszta, J., Jasiewicz, Z. (1962). Zderzenie kultur na ziemiach zachodnich i północnych w świetle materiałów ze wsi koszalińskich, *Polska Sztuka Ludowa*, (4), 197-220.
- Burszta, W. J. (b. d.) Tożsamość kulturowa. Pobrane z: <http://www.kongreskultury.pl/title,pid,359.html>.
- Chlebowczyk, J. (1975). *Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu*. Warszawa-Kraków: Śląski Instytut Naukowy w Katowicach, PWN.
- Collier, Ch., Collier, J.L. (1998). *Clash of cultures: prehistory – 1638*. New York: Benchmark Books.
- Dahrendorf, R. (2004, 24-26 grudzień). Jeśli nie asymilacja... *Gazeta Wyborcza*.
- Diec, J. (2002). *Cywilizacje bez okien*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Dobrowolski, K. (1964). Theorie du desaccord de civilisation. W: K. Dobrowolski (red.), *La Pologne au VIIe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques* (s. 17-34). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Dobrowolski, K. (1952). Zderzenie kultur. *Lud*, 39, 102-109.
- Eakin, M.C. (2009). *Historia Ameryki Łacińskiej. Zderzenie kultur*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Eberhard, P. (1998). *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Eibl-Eibesfeldt, I. (1972). Similarities and Differences between Cultures in Expressive Movements. W: A. Hinde (red.), *Nonverbal Communication* (s. 297-312). Cambridge: Cambridge University Press.
- Elazar, D.J. (1998). Political Science, Geography, and the Spatial Dimension of Politics. Pobrane z: <http://www.jcpa.org/dje/articles3/sci-geo.htm>.
- Elazar, D.J. (1994). *The Three-Dimensional Location of the United States*. Pobrane z: <http://www.jcpa.org/dje/books/am-ch1.htm>.
- Fisher, M.H. (1987). *A clash of cultures: Awadh, the British and the Mughals*. New Delhi: Manohar Publications.
- Frazier, E.F. (1957). *Race and Culture Contacts in the Modern World*. New York: Alfred A. Knopf.
- Gawor, L. (2002). *O wielości cywilizacji. Filozofia społeczna Feliksa Konecznego*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Goćkowski, J. (1999). Uczestnictwo w konflikcie uczy pojmowania ojczyzny ideologicznej. W: O. Sochacki (red.), *Wątki polityczne w pracach Marii i Stanisława Ossowskich* (s. 256-262). Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Golka, M. (2007). *Socjologia kultury*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kawczyńska-Butrym, Z. (2009). *Migracje – wybrane zagadnienia*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Kieniewicz, J. (1986). *Od ekspansji do dominacji. Próba teorii kolonializmu*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”.
- Kornat, M. (2003). *Bolszewizm. Totalitaryzm. Rewolucja. Rosja. Początki sowietologii i studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918-1939)* (Tom 1). Kraków: Księgarnia Akademicka.

- Krzysztofek, K., Sadowski, A. (2006). Wstęp. W: M. Bieńkowska-Ptasznik, K. Krzysztofek, A. Sadowski (red.), *Obywatelstwo i tożsamość w społeczeństwach zróżnicowanych kulturowo i na pograniczach* (Tom I, s. 7-13). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Krzysztofek, K. (1995-96). Zderzenia kulturowe w Polsce lat 90. *Transformacje*, (1-2), 108-120.
- Kubiak, H., Slany, K. (1999). Migracje. W: *Encyklopedia Socjologii* (t. 2). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Kwaśniewski, K. (1987). Zderzenie kultur. W: Z. Staszczak (red.), *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*. Warszawa – Poznań .
- Kwaśniewski, K. (1982). *Zderzenie kultur. Tożsamość a aspekty konfliktów i tolerancji*. Warszawa: PWN.
- Lantenari, V. (1960). *Movimenti religiosi di liberta e di salvezza dei popoli oppressi*. Milano.
- Madden, C.H. (1976). *Clash of Cultures: Management in the Age of Changing Values*. Washington: National Planning Association.
- Nowicka, E. (1998). Akulturacja .W: A. Kojder, K. Koseła, W. Kwaśniewicz, H. Kubiak, J. Mucha, J. Szacki, M. Ziółkowski (red.), *Encyklopedia Socjologii*, (Tom 1, s. 17-20). Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- Nowicka, E. (1972). *Bunt i ucieczka. Zderzenie kultur i ruchy społeczne*. Warszawa: PWN.
- Paleczny, T. (2005). *Stosunki międzykulturowe. Zarys problematyki*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Pitt-Rivers, G.H. (1927). *The Clash of Cultures and the Contact of Races. An Anthropological and Psychological Study of the Laws of Racial Adaptability, with special reference to the depopulation of the Pacific and the government of subject races*. London: Routledge.
- Radzik, R. (1991). Ewolucja narodowa społeczności Kresów Wschodnich. *Kultura i Społeczeństwo*, (2), 57-72.
- Sadowski, A. (1995). Socjologia pogranicza. W: A. Sułek, J. Styk, I. Machaj (red.), *Ludzie i Instytucje. Stawanie się ładu społecznego, Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego* (s. 133-140). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Śleszyński, W. (2001). *Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie 1939-1941. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok: Białostockie Wydawnictwo Naukowe.
- Szajkowski, B. (2014). The Spaciality of Borders and Borderlands. W: R. Radzik, B. Szajkowski, A. Wysocki (red.), *Sociology from Lublin* (s. 31-45). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Sztompka, P. (2002). *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków: Znak
- Tarczyński, A. (2001). *Wartości i postawy w obliczu zderzenia systemów kulturowych. Hiszpańscy zdobywcy XVI wieku wobec Nowego Świata*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- Tarczyński, A. (1999). Zderzenie międzykulturowe jako zjawisko społeczne. *Universitas Gedanensis*, 11(1-2), 155-160.
- Tocqueville, A. de, (1976). *O demokracji w Ameryce*. Warszawa: PIW.
- Wysocki, A. (2014). Clash of Cultures: Spatial Dimension in Studies of Intercultural Relations. W: R. Radzik, B. Szajkowski, A. Wysocki (red.), *Sociology from Lublin* (s. 47-69). Lublin: Wydawnictwo UMCS.

- Wysocki, A. (2010). От столкновения культур к диалогу культур. W:] „*Naukowi Zapiski. Serija <<Kulturologija>>*” (*Problemi kulturnoj idencznosti: globalnij ta lokalnij wimiri. Materiali moźnarodnoj konferenciji 23-24 kwitnia 2010*), Wipusk 5 (s. 110-125). Ostrog.
- Wysocki, A. (2008). Problematyka zderzenia kultur w socjologii i antropologii. *Annales UMCS. Sectio I. Philosophia – Sociologia*, 33, 23-41.
- Wysocki, A. (2013). Про необхідність врахування просторового виміру в дослідженнях зіткнень культур. W: В.Евтуха, Р.Радзика, Г.Кіслої (red.), *Етносоціологічний та епістемологічний дискурс у науковому просторі / Etnosociological and epistemological discourse in scientific space* (s. 104-124). Київ.
- Wysocki, A. (2014). *Zderzenie kultur. Polskość i sowieckość na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939-1941 we wspomnieniach Polaków*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.